

RAZVOJ I IZGRADNJA BJELOVARA U KARTOGRAFSKIM IZVORIMA: OD VOJNE UTVRDE DO SLOBODNOGA I KRALJEVSKOG GRADA

Sažetak

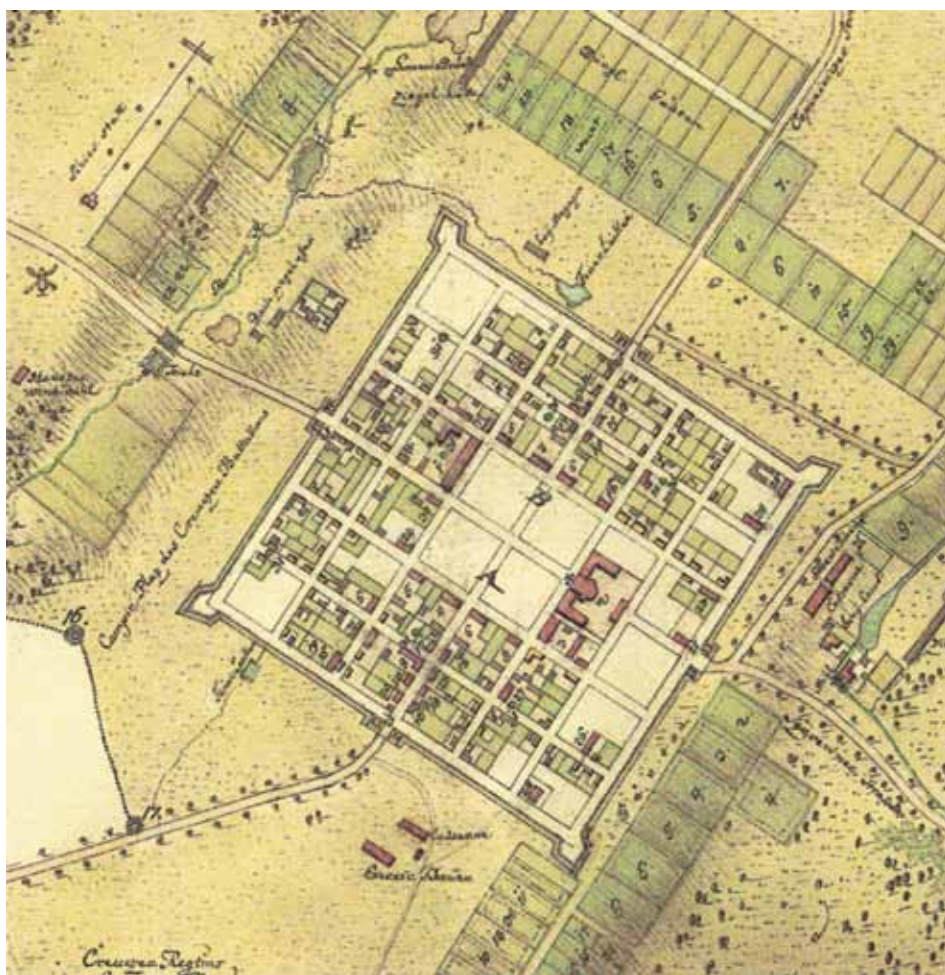
Zahvaljujući svojem istaknutom mjestu u hrvatskoj povijesti, grad Bjelovar tijekom 250 godina svoga postojanja bio je predmetom mnogih kartografskih prikaza koji vjerno svjedoče o njegovu povijesnom kontinuitetu i snažnom kulturnom identitetu. Bjelovar se u kartografskim izvorima prvi put spominje 1639. godine, čak 117 godina prije svoga osnutka. Otada, temeljem mnogih kartografskih izvora, možemo pratiti njegov razvoj od vojne utvrde do slobodnoga kraljevskog grada odnosno do današnjih dana, kada je Bjelovar upravno, gospodarsko i kulturno središte Bjelovarsko-bilogorske županije. Zbog iznimne povijesne uloge kao sjedišta Varaždinske vojne granice odnosno sjedišta županije, Bjelovar možemo detaljno pratiti već od prvih godina njegova postojanja sve do današnjih dana. Spomenuti izvori omogućuju detaljan uvid u izgled i strukturu grada, njegovo širenje i izgradnju, podizanje njegova gospodarstva, rješavanje infrastrukturnih problema, njegovu vezu s okolicom i svakodnevn život njegovih stanovnika.

Zbog svega navedenog kartografski prikazi Bjelovara nezaobilazan su povijesni izvor koji svjedoči o njegovu razvoju i bogatom kulturnom naslijeđu koje treba sačuvati za buduće generacije kao važnom dijelu zajedničke baštine. Iz njih se jasno vidi što je to kulturni i povijesni identitet ovoga grada koji bi trebao biti polazišna točka pri određivanju konzervatorske zaštite i planiranja budućeg razvoja. Znanstvena analiza spomenutih kartografskih izvora potvrđuje da je Bjelovar odavno integralni dio europskoga povijesnoga i kulturnog naslijeđa. Ovaj je rad pokušaj autora da okupi sve kartografske izvore za povijest Bjelovara, a njihovom znanstvenom analizom pridonese novim saznanjima o povijesnom razvoju Bjelovara i povijesno-geografskim uvjetima njegova razvoja.

Ključne riječi: urbani razvoj, povijesna geografija, Bjelovar, izgradnja grada.

Bjelovacku i Ciglenski potok), prometne komunikacije i sva naselja bjelovarske okolice. U tom smislu Winklerova karta označuje prekretnicu u kartografskom poznavanju čitavoga bjelovarskog kraja (Slukan Altić, 2003; 23–24). Zahvaljujući Winkleru koji je prvi zabilježio ime budućeg grada, ime Bjelovara otada se redovito nalazi na svim kartama. Na taj je način Bjelovaru osigurao mjesto u povijesti čak 117 godina prije njegova osnutka.

Slika 2. Bjelovar na vojnom planu iz 1772. godine

Bjelovar kao sjedište Generalata i vojni komunitet na vojnom planu iz 1772. godine

Oslobođenjem Slavonije od Osmanlija i utvrđivanjem nove hrvatsko-osmanske granice 1699. godine na Savi, Varaždinska vojna granica gubi svoju nekadašnju važnost kao prva linija obrane Hrvatskog Kraljevstva. Ustanovljenjem novih granica te reorganizacijom Varaždinskoga generalata dotadašnje sjedište Generalata – Koprivnica – našlo se izvan Vojne krajine pa je donesena odluka o osnivanju novoga, središnjeg naselja koje bi preuzelo funkciju sjedišta pukovnijskih uprava. Tražeći pogodno rješenje, bečki vojni stratezi nisu mogli ne vidjeti da se jedna od manjih vojnokrajiških utvrda, Bjelovar, nalazi upravo u središnjem dijelu Generalata, na samoj crti razgraničenja pukovnija. Godine 1756. donesena je povijesna odluka o osnivanju i planskoj izgradnji novog sjedišta Varaždinske vojne granice – grada Bjelovara, a za njegovu je izgradnju već iste godine otkupljeno zemljište i izdana dozvola za nabavku građevnog materijala².

Čim je otkupljeno zemljište, grad se počeo graditi još iste godine, a do 1758. godine izgrađeno je prvih 40-ak objekata. Grad je od samih početaka planiran kao sjedište pukovnija Varaždinskoga generalata. U skladu s njegovim dominantno vojnim funkcijama prvo je otpočela gradnja vojnih objekata: vojarni, vojnih stanova, barutana i raznih vojnih spremišta. Gradnju su obavljali krajišnici, a građevni je materijal dobavljan iz okolnih šuma. Nakon što su izgrađeni najnužniji vojni objekti, 1758. godine u grad su preseljeni štabovi obadviju pukovnija, 1765. i sjedište Varaždinskoga generalata, a 1771. Bjelovar je proglašen povlaštenim krajiškim gradom (Militärkommunität) da bi godinu potom dobio i povlastice glavnoga sajmišnog mjesta čitavoga Varaždinskoga generalata (Slukan Altić, 2003; 30). Upravo 1772. godine nastao je i prvi plan Bjelovara na kojem je prikazan izgled grada u prvim desetljećima svoga postojanja³.

Možemo vidjeti da je Bjelovar planiran kao utvrđeno naselje s četiri ugaone kule i četvero utvrđenih gradskih vrata koja su kontrolirala ulaze u grad. Ipak, pri realizaciji se najvjerojatnije odustalo od te ideje pa je Bjelovar podignut kao otvoren grad. Naime, ako su bedemi tijekom 18. stoljeća i postojali, oni su bili više simboličnog značenja. Unutar pretpostavljenih bedema iskolčeno područje grada

² Hrvatski državni arhiv, fond Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda, knjiga 21, Register 1754.-1757.

³ Varasdiner Generalat nach der eigentlichen Lage und Entfernung aller inliegenden Ortschaften, Lauf der umfänglichen Grenzen, durchläufigen Flüssen und vorzüglichen Flüssen, Strassen und Hauptwegen, Grösse der Gebürgen, Mörasten und Waldungen: Territorium von dem Militär-Stabsorte Bellovar / izmerio natporučnik Jeeger.- 1:86 400, 1:9 000.- [S.l.: ca 1772].- Rukopisni plan: u boji; 60,5x44,5 cm, plan Bjelovara 31x30 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. B-IX-a-796.

podijeljeno je na 36 pravokutnika, blokova kuća, uključujući i četiri središnja koja su činila budući gradski trg s parkom. Ulice koje se sijeku pod pravim kutom čine pravilnu ortogonalnu shemu grada. Sedam poprečnih i sedam uzdužnih ulica vodile su od središnjeg trga prema rubovima grada, od kojih su četiri središnje vodile dalje kroz gradska vrata prerastajući u zemaljske i poštanske prometnice Varaždinskoga generalata. Izrazitu simetričnost strukture blokova narušava samo središnje položen blok s katoličkom crkvom sv. Terezije u sredini. Upravo pravilna ortogonalna shema grada sa zajedničkim trgom, kojeg okružuju po dva reda blokova kuća, omogućavala je preciznu podjelu grada na dvije jednake polovice: istočnu (točnije sjeveroistočnu) koja je pripala Đurđevačkoj pukovniji te zapadnu (jugozapadnu) koja je pripala Križevačkoj pukovniji. Tako je načelo sredine, koje je primijenjeno u određivanju pukovnijske granice i položaja njihova budućeg središta, preslikano i na samu strukturu Bjelovara. Osim dvojne funkcionalne podjele grada na sjevernu i južnu polovicu, postoji i zonalna struktura u kojoj se najznačajnije institucije obadviju pukovnija smještaju uz središnji trg. Povećanjem udaljenosti od trga opada

Slika 3. Bjelovar kao vojni i trgovački grad na planu iz 1795. godine

i važnost objekata pa su u rubnoj zoni obadviju polovica smještena skladišta, zatvori te stambeni objekti nižih časnika. Kao i sama struktura i parcelacija blokova kuća istočne i zapadne polovice grada, iznimno s blokom u kojem se nalazila župna crkva, potpuno je zrcalno oblikovana. Na temelju numeracije izgrađenih objekata može se vidjeti da je u to vrijeme, osim javnih zgrada vojne namjene, u gradu bilo 70-ak privatnih i građanskih kuća.

Tako je izgledao Bjelovar u prvoj fazi izgradnje nakon preuzimanja funkcije sjedišta Varaždinskoga generalata i proglašenja grada slobodnom vojnom općinom. Između 1756. i 1772. godine Bjelovar je oblikovan u skladu s poimanjem idealnog grada prosvijećenoga apsolutizma kojeg određuje pravokutna struktura ulica s naglašenim ključnim točkama grada, kao što su gradski trg te središnji položaj crkve i vojnih objekata. Isti razvojni tip vojnog grada imaju gotovo sva novoosnovana gradska krajiška naselja 18. stoljeća.

Bjelovar kao glavno trgovište Varaždinskoga generalata na planu iz 1795. godine

Zahvaljujući snažnim vojnim funkcijama, Bjelovar se brzo razvijao. Zbog potreba sve brojnije vojske smještene u gradu i okolici, šezdesetih i sedamdesetih godina 18. stoljeća u grad se počinju naseljavati trgovci i obrtnici pa osim vojnih Bjelovar dobiva sve značajnije trgovačke i obrtne funkcije. Sajmišna prava dodijeljena Bjelovaru 1772. godine, koja su mu osiguravala dva godišnja sajma, tjedne i mjesečne sajmove, bit će značajan poticaj njegovu razvoju. Iako je 1783. godine sjedište Varaždinskoga generalata premješteno u Zagreb (sjedište pukovnija ostaju u Bjelovaru!), Bjelovar - zahvaljujući svom statusu slobodne vojne općine te cehovskoj i sajmišnoj povelji i potaknut razvojem trgovačkih i obrtnih funkcija - doživljava značajan razvojni skok. On se ogledao i u prostornom i demografskom rastu grada, a isto tako i u jačanju njegovih središnjih funkcija. Izgled i izgrađenost grada u posljednjem desetljeću 18. stoljeća prikazuje plan Bjelovara koji je nastao oko 1795. godine⁴.

Većna prvi pogled uočava se da je *unutrašnji* grad doživio značajan razvoj obzirom na gustoću izgrađenosti njegove površine. U blokovima kuća, koji su neposredno omeđivali glavni gradski trg, nije došlo do znatnije izgradnje jer su objekti ondje uglavnom izgrađeni već ranije. Iznimka je izgradnja pravoslavne crkve svete Trojice sagrađene od 1792. do 1795. godine na uglu Trumbićeve i Gajeve ulice. Do značajnije izgradnje dolazilo je u rubnim blokovima gdje je bilo najviše slobodnog prostora za gradnju. To se osobito odnosi na sjeverozapadni i sjeveroistočni ugao *unutrašnjeg*

---

⁴ Bellovar Stabsorth des Warasdiner Kreutzer und St. Georger Regiments.- 1:7 200.- [S.I: 1795].-Rukopisni plan: u boji; 45x50 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. G.I.h.21.

grada i čitav jugoistočni red blokova duž današnje Kačićeve ulice koji su tijekom dva posljednja desetljeća 18. stoljeća doživjeli znatniju izgradnju. Sjeveroistočno, uz samu gradsku među, u međuvremenu je planski utemeljeno naselje Novi Ivanovčani.

Nakon dodjeljivanja sajmišne povelje i naglijeg razvoja trgovačkih funkcija grada pojavila se potreba i za uređenjem sajmišnog prostora izvan skućenog prostora gradskog središta. Sajam se, naime, dotad održavao na središnjem gradskom trgu, no razvojem urbanih funkcija Bjelovara ta je lokacija postala neprikladna. Tako je sedamdesetih godina 18. st. uređeno sajmište uz sjeverozapadni rub grada. Sajmišna funkcija imala je iznimno poticajnu ulogu u budućem gospodarskom, ali i prostornom razvitku grada. Nije slučajno da se *vanjski dio* Bjelovara počinje najintenzivnije razvijati upravo uz sajmište. Učestalo okupljanje i intenzivno trgovanje ubrzo su uz sajmište stvorili zametak novog dijela grada, što su ga zbog blizine sajmišnog prostora uglavnom naseljavali trgovci. Preseljenje sajmišta izvan gradske jezgre omogućilo je i konačno oblikovanje glavnoga gradskog trga. Njegovo hortikulturno uređenje bilo je određeno pružanjem glavnih gradskih ulica koje su se spajale u njegovu središtu dijeleći površinu trga na četiri jednaka četverokuta. Svaki četverokut omeđivao je drvored lipa kao okvir budućega gradskog perivoja. Prvi put su na tom planu označeni barokni kipovi postavljeni na glavnome gradskom trgu tijekom 1777. i 1778. godine. Jačala je i dalje gospodarska snaga grada. Osim trgovine osobit značaj imao je uzgoj dudova svilca i prerada svile pa u vrijeme nastanka toga plana u gradu djeluju čak tri gospodarska objekta za preradu svile. Osim tvornice svilenog konca (Seiden Filatorium) uz đurđevačku vojarnu vojne su vlasti 1782. godine izgradile predionicu i bojadisaonicu svile u blizini potoka Borinca (Seidenspinnerei und Färberei) koja je imala trideset tkalačkih stanova. U gradu je djelovala i tvornica svilenih vrpca (Seidenbänder Fabrique). O važnosti bjelovarskog svilarstva toga doba govori podatak da su se svilarski proizvodi proizvedeni u Bjelovaru prodavali u Grazu, Beču, Pešti, Šopronju i Zagrebu (Gerić, 1994; 81). Svilarska proizvodnja tražila je uzgoj dudova svilca pa je u prostoru zapadno od današnje Ulice Matije Gupca utemeljena plantaža dudova (Maulberbeum Plantage) koja je osiguravala dovoljno svilenih niti bjelovarskoj svilarskoj manufakturi.

Opisani prostorni razvoj grada i njegove nove središnje funkcije, osobito izražene u novom sajmištu te značajnom broju novih javnih i gospodarskih objekata, potvrđuju gospodarski i trgovački procvat grada što ga je Bjelovar doživio krajem 18. stoljeća. Uz vojne funkcije te trgovinu i obrt sve veće značenje počele su dobivati proizvodne grane, osobito svilarstvo, mlinarstvo te najrazličitije grane prehrambene proizvodnje.

Rušenje obrambenih nasipa i širenje grada na katastarskom planu iz 1828. godine

Započeti trendovi razvoja Bjelovara, obilježeni jačanjem trgovine i manufakturne proizvodnje, još će se snažnije nastaviti tijekom 19. stoljeća. Gospodarski razvoj grada odrazio se u njegovu prostornom i demografskom rastu, ali i u sve složenijem sastavu stanovništva. Razvoj trgovine početkom 19. stoljeća privukao je židovsko stanovništvo koje će u daljnjem trgovačkom i kulturnom razvoju grada imati značajnu ulogu. Godine 1802. u Bjelovaru je živjelo ukupno 1560 stanovnika, od toga 896 katolika, 204 pravoslavca te 9 Židova (Buturac, 1970; 16).

Sve snažniji prostorni razvoj grada, potaknut trgovinom i obrtom, nametnuo je i nove razvojne potrebe. Stare utvrde oko grada, koje su stabilizacijom granica

Slika 4. Bjelovarska jezgra na katastarskom planu iz 1828. godine

s Osmanlijama odavno izgubile svoju funkciju, postaju prepreka daljnjem širenju grada i njegovu povezivanju s najpropulzivnijim dijelom gradskog teritorija – njegovim sajmištem. Tako početkom 19. stoljeća dolazi do rušenja obrambenih nasipa koji su punih 150 godina označavali granicu unutrašnjega i vanjskog dijela grada. Rušenje starih zemljanih nasipa označuje novo razdoblje u razvoju grada obilježeno njegovim širenjem te snažnijim povezivanjem grada i njegove okolice.

Prvi plan koji prikazuje grad nakon rušenja obrambenih nasipa je katastarski plan grada iz 1828. godine što ga je izradio mjernik Johan Boichetta⁵. Plan Bjelovara iz 1828. godine zbog svoje detaljnosti i opširne legende dragocjen je izvor za proučavanje fizionomskoga i funkcionalnog razvoja grada i njegove najuže okolice. Naime, otvaranje unutrašnjeg grada prema ostatku gradskog područja označilo je i početak intenzivnije preobrazbe izgleda Bjelovara. Ortogonalna shema gradske jezgre samo se donekle uspjela proširiti na novoosnovane ulice utemeljene neposredno uz staru jezgru. Tako je utemeljena Istočna promenada, današnje Šetalište dr. Ivše Lebovića te današnja Ulica Antuna Mihanovića. Ulica uz nekadašnji južni bedem zbog obližnjih vrtova dobila je naziv Vrtna ulica (danas Starčevićeva), a ulica uz sajmište – Sajmarska ulica. Logorska cesta, danas Franjevačka, koja je preuzela funkciju glavne prilazne prometnice sa sjevera, uređena je i zasađena alejom jablana. Preostale nove ulice uglavnom su preuzele pravce starih poljskih puteva koji su postojali otprije, a određeni su topografijom terena kojim prolaze. Zahvaljujući fizičkom otvaranju grada te njegovim sve snažnijim trgovačkim funkcijama, prostor nekadašnjeg vanjskog grada postaje prostor najdinamičnije izgradnje. Dok se krajem 18. stoljeća izgradnja vanjskog grada, potaknuta lokacijom sajmišta, ograničavala samo na zapadnu stranu grada, ona tada jača i na sjevernoj i južnoj strani grada. Osim Kranjčevićeve i Bogovićeve ulice intenzivno se izgrađuje predjel uz Lebovićevo šetalište duž kojega je pukovnik Gruber 1828. godine posadio aleju platana te Mihanovićeve ulica (Slukan Altić, 2003; 47-50). Osim uz samu gradsku jezgru otpočela je izgradnja i u udaljenijim dijelovima gradskog teritorija. Tako se duž današnje Vukovarske ceste, u blizini sirane, gradi petnaestak novih kuća formirajući predjel poznat pod imenom Švajcarija. Novokolonizirani Česi svoje su kuće izgradili duž mlinskog kanala, uz istočnu među grada. Spomenuto mlinarsko naselje Čeha, na planu označeno kao Böchemische Collonie, a kasnije poznato kao Mlinovac.

Mnogi vrtovi, voćnjaci i oranice ucrtani na ovom planu potvrđuju vrlo intenzivnu agrarnu proizvodnju na području gradskog teritorija. Vrtovi časnika posebno su označeni rimskim brojevima. Osim vojnih površina sve su veće i površine koje obrađuju građani Bjelovara i okolnih naselja. Zbog povećanog broja stanovnika i

---

⁵ Plan der Militair-Communitaet Bellovar, nacrtao i odobrio Johan Boichetta, 1:3 600. - Bellovar: 1828. Rukopisni plan: u boji; 112x95 cm. Gradski muzej Bjelovar, inv. br. 849.

potrebe za hranom bile su veće, što je intenziviralo poljoprivrednu proizvodnju na području grada. Poljoprivredna i stočarska proizvodnja grada i njegove okolice, uz trgovinu i obrt, činili su gospodarsku osnovu čitavoga bjelovarskog kraja.

Jačanje građanskog života i nove zgrade javne namjene na planu grada iz 1853. godine

Tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća razvoj grada tražio je nove objekte javne namjene. Njihova pojava i značaj jasno odražavaju okolnosti u kojima se razvijao grad, ali i sve izrazitiju borbu njegovih stanovnika za građanskim načinom života. O tome vjerno svjedoči plan Bjelovara nastao 1853. godine⁶. Sve do 1831.

Slika 5. Nove institucije grada na planu iz 1853. godine

⁶ Karte des kaiserl. königl. Varasdiner-Kreutzer Grenz-Regiments No 5: Stabsort und Militar Comunität Belovar/ 1852 nacrtao i 1853 odobrio Simeon Philipovic, natporučnik.-1:72 000, 1:14 400.- [S.l]: 1853.- Zemljopisna karta u 2 lista: litografija; 73,7x55 cm, plan Bjelovara 17x15 cm. Kartografska zbirka Ratnog arhiva u Beču, sign. B.IX.a.831

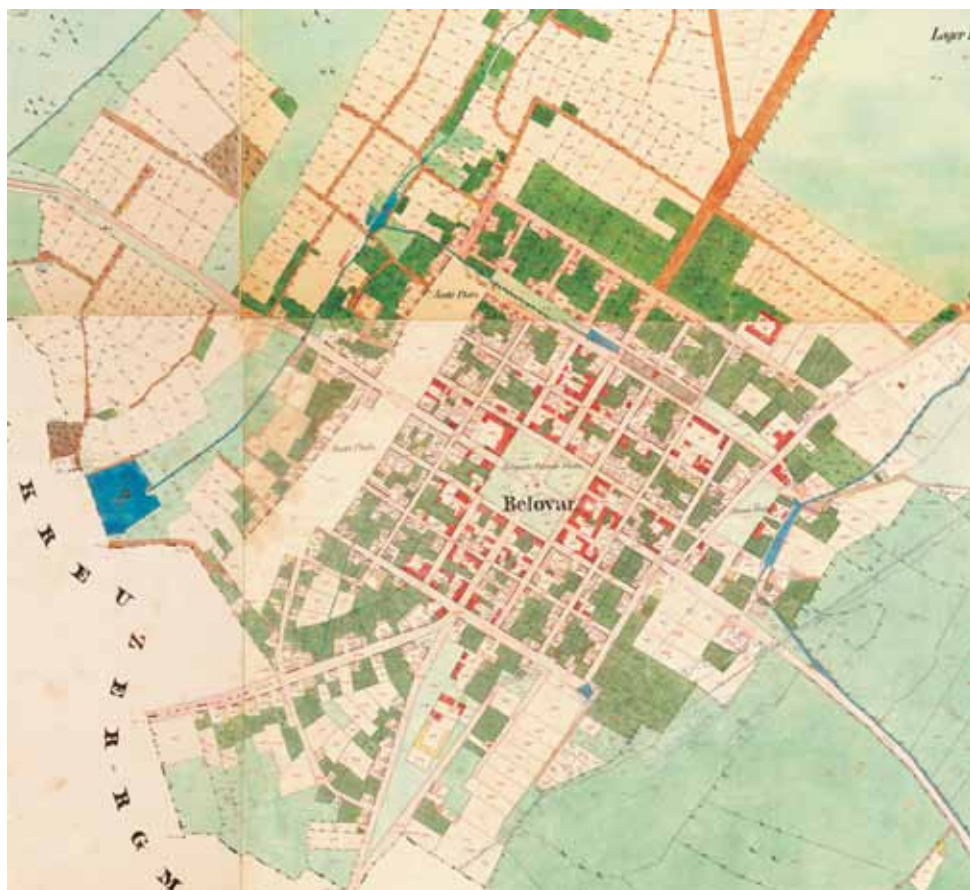
godine gradski magistrat nalazio se u kući koja je krajem 19. stoljeća poznata kao gostionica "K anđelu", a nalazila se na uglu današnje Preradovićeve i Haulikove ulice (Kramberger; 1886; 54). Gradska vijećnica (danas je u njoj Gradski muzej Bjelovar) izgrađena je na središnjem gradskom trgu 1831. godine, čime je Bjelovar napokon dobio reprezentativnu zgradu svoje gradske uprave. Godinu dana nakon izgradnje gradske vijećnice, u zgradi časničkog Casina na tadašnjoj Promenadi (danas Šetalište dr. Ivše Lebovića) otvorena je Čitaonica. Osnivanje i djelovanje Čitaonice 1832. godine imalo je veliko značenje za kulturni i politički život grada. Ubrzo Čitaonica postaje glavnim okupljalištem naprednog građanstva i mjesto burnih rasprava o nadolazećim političkim događajima (Medar, 1985a; 20-23). Na tom je planu prvi put označena i zgrada nove bolnice u Mihanovićevoj ulici, koja se gradila u to vrijeme.

Znakovito je da su ti novi objekti javne namjene, uključujući novu vojnu bolnicu, imali građanski značaj. Njihova pojava i značaj možda najbolje oslikavaju neprestanu borbu građanske i vojne uprave u gradu. Vijećnica je napokon dobila vlastitu zgradu, i to na glavnom gradskom trgu, odmah pored crkve, naglašavajući na taj način važan položaj gradske uprave. Nova bolnica, iako vojna, značila je bolju zdravstvenu zaštitu za sve građane, a Gradska je čitaonica, iako su je osnovali časnici, ubrzo postala okupljalištem uglednih građana i simbolom kulturnoga i građanskog napretka grada.

Na putu prema razvoju – Bjelovar uoči ukinuća Vojne krajine na katastarskom planu iz 1867. godine

Nakon što je u građanskoj Hrvatskoj 1848. godine ukinuto kmetstvo, situacija u Vojnoj krajini, pa tako i na području Varaždinskoga generalata, više no ikad postaje opterećena napetošću i nezadovoljstvom njezinih krajišnika. Velika prednost što su je krajišnici uživali do godine 1848. – zemljišni posjed bez podložništva – tada je nestala. Vojna služba, koja je dotad krajišnicima osiguravala povlašten položaj, postala je opterećenjem u usporedbi s novim statusom seljaka u građanskoj Hrvatskoj. Kako stanovnici komuniteta nisu imali vojnu obvezu, osim u situaciji neposrednoga ratnog sukoba (ta se povlastica, dakako, ne odnosi na bjelovarska sela u okolici), njihov nepovoljniji položaj odražavao se, prije svega, u ograničenom raspolaganju zemljišnim posjedom. Napetosti koje su potresale čitavu Vojnu krajinu osjetile su se i u Bjelovaru. Ta se stagnacija, što ju je Bjelovar doživio tijekom posljednjih nekoliko desetljeća njegove krajiške uprave, nije odrazila u demografskom rastu grada. Naprotiv, broj stanovnika koji je 1837. godine iznosio 1557, a 1857. godine

1691, do 1869. povećao se na 2151⁷. Porast broja stanovnika grada bio je rezultat agrarne krize u njegovoj okolici. Trend povećanja broja stanovnika ubrzavao se pa je od 1837. do 1857. prosječno povećanje broja stanovnika iznosilo samo 6,7 stanovnika godišnje, a od 1857. do 1869. godine poraslo je na 38,3 stanovnika godišnje. No, sve izraženija gospodarska kriza Vojne krajine jasno se odražavala na stagnaciji prostornog rasta grada. Ta stagnacija postaje uočljiva tek usporedbom kretanja broja privatnih kuća i stanova u gradu. Godine 1857. u gradu je bilo 320 privatnih kuća. Između 1857. i 1869. godine, kada je broj stanovnika porastao za 460, u gradu je

Slika 6. Bjelovar na katastarskom planu iz 1867. godine

⁷ Broj stanovnika za 1837. godinu navodi Valentić (1981; 64). Za podatke o broju stanovnika, kuća i stanova za 1857. i 1869. godinu vidi "Bevölkerung und Viehstand von der Militärgrenze nach der Zählung vom 31 October 1857", odnosno "Bevölkerung und Viehstand .. nach dem Zählung vom 31 December 1869".

izgrađeno samo šest novih privatnih kuća. Odgovor na pitanje gdje je stanovalo novonaseljeno stanovništvo krije se u broju stanova unutar kuća koji je 1857. iznosio 401, a 1869. godine čak 655. Dakle, povećanje broja stanova nije rezultat izgradnje novih kuća, već dogradnji i pregradnji postojećih radi povećanja broja stanova u gradu. Iznajmljivanje ili kupovina stana unutar kuće bilo je jedino rješenje za sve brojnije stanovnike skromnijega imovinskog stanja.

Sve je to rezultiralo stagnacijom prostornog rasta grada koji se vidi na katastarskom planu Bjelovara iz 1867. godine⁸. Katastarski plan iz 1867. godine u odnosu na plan iz 1853. godine ne prikazuje gotovo nikakve promjene u prostornom razvoju grada. Unutar blokova gradske jezgre još je uvijek dosta slobodnih površina koje se koriste kao vrtovi unutrašnjih dvorišta. No, u usporedbi s planom iz 1828. godine zapaža se da je više starih kuća zamijenjeno novima, većima. Zbog nedostatka stambenog prostora česte su bile i dogradnje. Tek nekoliko novih objekata izgrađeno je u današnjoj Frankopanskoj i Kovačićevoj ulici. Nekoliko novih kuća izgrađeno je i u Mlinovcu te duž Đurđevačke ceste u predjelu Švajcarija. Nakon početka izgradnje i uređenja Promenade, današnjeg Šetališta dr. Ivše Lebovića, izgradnja sjevernog dijela grada bit će brža. Iako je u tom razdoblju izgradnja i tu stagnirala, naznake budućih gradnji vide se u utemeljenju novih ulica. Već se naziru obrisi Livadićeve, Istarske, Banovine Hrvatske, Ljudevita Jonkea, Vlatka Mačeka i Željka Sabola. S istočne strane grada utemeljen je omanji trg za vojne potrebe (označen kao *Parade Platz*) koji čini jezgru današnjeg Trga Hrvatskoga sokola. Općenito, gradilo se u južnom i sjevernom dijelu grada, dok je istočna i zapadna strana stagnirala. Upravo u tom razdoblju grad dobiva još jedan sakralni objekt. Na sjevernom dijelu Šetališta Marije Valerije, uz današnju Ulicu Nikole Jurišića, 1856. godine izgrađena je kapelica sv. Florijana. Podigla ju je o svom trošku Bjelovarčanka Ana Kocijan. U tu je kapelicu postavljen oltar s likom sv. Florijana koji se dotad nalazio u grobljanskoj kapelici sv. Križa. Kapelica sv. Florijana danas je zaštićena kao spomenik kulture (*Kožul, 1999; 531*).

Katastarski izvori zbog svojeg krupnog mjerila i specifičnog sadržaja omogućuju najdetaljniji uvid u prostor pa katastarski izvori Bjelovara iz 1867. godine omogućuju mnogo novih informacija o izgledu i razvoju grada, a često nisu nevidljivi na standardnim kartografskim izvorima. S obzirom na to da katastarski plan razlikuje drvene objekte (žuta boja), zidane objekte (svijetloružičasta boja) i objekte javne namjene (tamnoružičasta boja), uočava se da 1867. godine unutar gradske jezgre ne postoji gotovo nijedan drveni objekt. Iznimka je tek manje stambenih i gospodarskih

---

⁸ Militär Communität Belovar mit den Ortschaften Mühldorf und Schweizerei, izmjerio geometar Eugen Janoš, nacrtao geometar Anton Čanić, poručnik Ličke pukovnije.- 1: 2 880.- [Bjelovar]: 1867.- Rukopisni plan u 6 listova: u boji; 70x57 cm. Hrvatski državni arhiv, fond Državne geodetske uprave .

objekata u rubnim dijelovima gradske jezgre. Ista je situacija i na preostalom području bjelovarske vojne općine. Svi glavni prilazni putovi gradu, osim onog iz smjera Ivanovčana, kao i sve ulice gradske jezgre, bili su pošljunčani, dok su se zemljani putovi unutar općine zadržali samo u neizgrađenim predjelima te u selu Mlinovac. Označeni objekti javne namjene u gradskoj jezgri, njih čak 90-ak, podsjećaju nas da je, usprkos razvoju trgovine i obrta, Bjelovar još uvijek vojni grad. S iznimkom bolnice, škole i crkvenih objekata gotovo svi označeni objekti javne namjene bili su vojni. Ipak su i dalje jačale središnje funkcije građanskog značaja. Tako je 1. listopada 1858. godine u zgradi tadašnjeg Kr. financijskog ravnateljstva, u današnjoj Ulici Petra Zrinskog, otvorena nova Realka koja je u početku imala samo dva razreda, od 1863. tri, da bi 1876. godine bila pretvorena u Realnu gimnaziju⁹. Mogućnost daljnjeg školovanja u vlastitome gradu znatno je podigla njegove razvojne mogućnosti i obrazovni standard građana.

Stagnacija grada nije se odražavala samo u sporij izgradnji. I gospodarski razvoj grada sporiji je nego prije. Nekadašnja značajna svilarška proizvodnja posve je nestala¹⁰. Obrtnička privreda bila je uglavnom ograničena na zadovoljavanje potreba stanovništva grada i okolice. Gospodarsku stagnaciju potvrđuju i podatci o kretanju broja trgovaca i obrtnika u gradu. Prema podacima Trgovačke komore, 1842. godine u Bjelovaru je radio 191 obrtnik, dok je 1879. godine evidentirano 207 obrtnika i 26 trgovaca. To znači da se u razdoblju od 37 godina broj obrtnika povećao za svega 16 novih majstora. Iste 1879. godine u Koprivnici djeluje 338 obrtnika i 32 trgovca, a u obližnjim Križevcima 269 obrtnika i 24 trgovca (Blažeković, 1985; 20).

Tako se živjelo u Bjelovaru uoči ukinuća Vojne krajine. Ukidanjem Varaždinskoga generalata 1871. godine i uključivanjem Bjelovara u život građanske Hrvatske završava razdoblje prostorne i gospodarske stagnacije grada značajne za pedesete i šezdesete godine 19. stoljeća. Vraćanje Vojne granice i grada Bjelovara pod bansku vlast omogućit će posve nove uvjete njegova razvoja. Novi razvojni poticaji, koji su proizlazili iz upravne, gospodarske i prometne integracije s građanskom Hrvatskom, označit će jednu od najvažnijih prekretnica u razvoju grada.

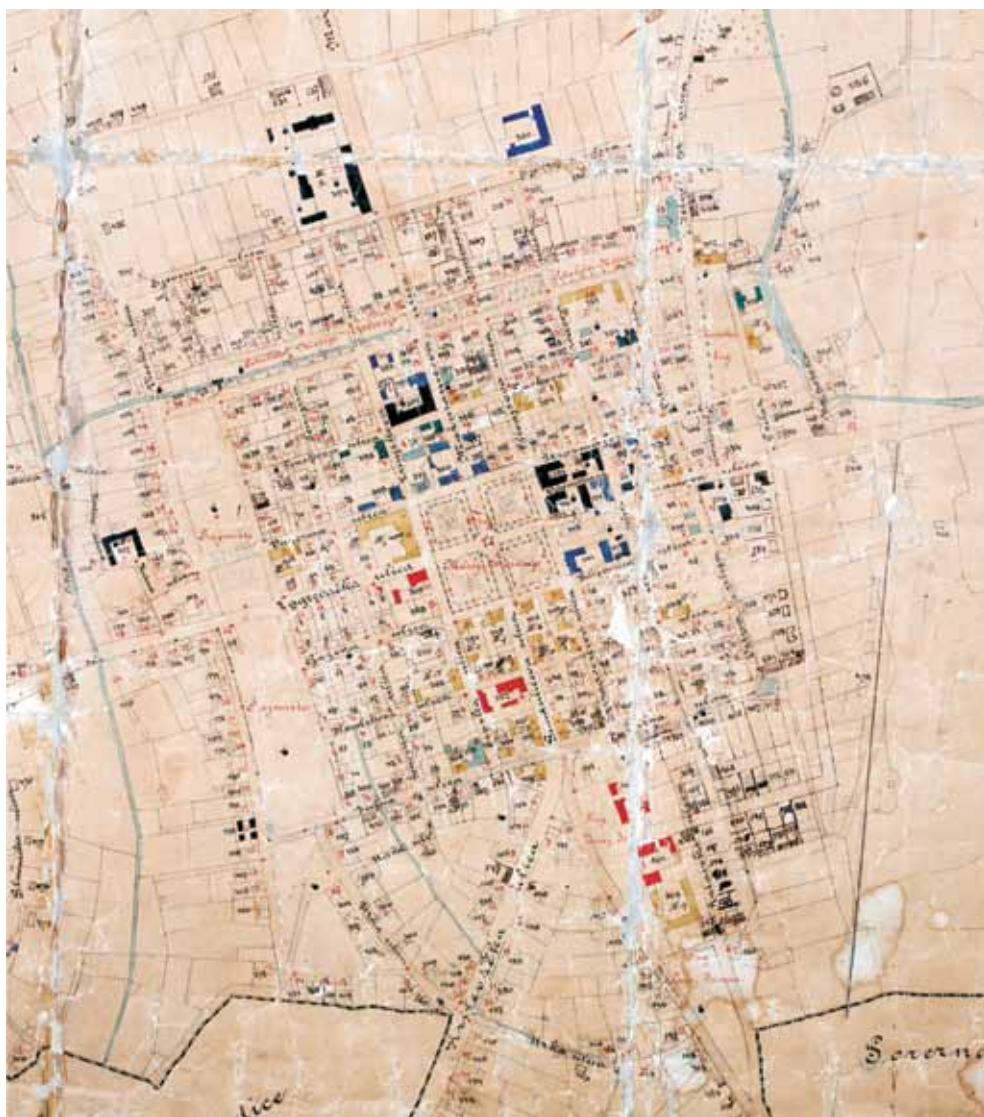
Bjelovar kao slobodni i kraljevski grad na katastarskom planu iz 1892./93.

Carskom naredbom od 8. lipnja 1871. godine, kojom je proglašeno razvojačenje Varaždinskoga generalata, čitav teritorij Križevačke i Đurđevačke pukovnije zajedno s njihovim sjedištem – vojnom općinom Bjelovar, vraćen je u sastav građanske

---

⁹ U Realku su se od 1875. godine mogle upisivati i djevojčice.

¹⁰ Napuštanje svilarstva krajem 18. i početkom 19. stoljeća nije karakteristično samo za Bjelovar. Opširnije o tome vidi u: *M. Kolar-Dimitrijević (2002).*

Slika 7. Povijesna jezgra Bjelovara na katastarskom planu iz 1893. godine

Hrvatske¹¹. Ujedinjenje s građanskom Hrvatskom proglašeno je u Bjelovaru 1. kolovoza 1871. godine, bez velike svečanosti. Nakon ukinuća Varaždinskoga generalata na tom je području ustrojena Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Zakonom

---

¹¹ Zbornik zakona i naredaba za Hrvatsku i Slavoniju, god. XIV, broj 16 iz 1871. godine.

Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Bjelovar je 5. kolovoza 1874. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom¹².

Novim upravno-teritorijalnim ustrojem Bjelovar postaje upravnim središtem mnogih županijskih, kotarskih i gradskih ureda. U Bjelovaru su svoje urede imali župan, županijski tajnik, županijski i kotarski školski nadzornik, županijski i kotarski veterinar, liječnik, nadšumar, županijski te kotarski inženjerski pristav. Od 1872. godine u Bjelovaru djeluje Kraljevski županijski sudbeni stol, a otprije i gradski delegirani sud s mjerodavnošću Kotarskog suda¹³. Mnoge nove upravne funkcije Bjelovara bit će značajan poticaj njegova budućeg razvoja. Zbog mnogih upravnih službi osobito će jačati činovnički i građanski sloj stanovništva.

Novi poticajni uvjeti razvoja grada, stvoreni razvojačenjem te integracijom u upravni i gospodarski sustav građanske Hrvatske, vrlo brzo rezultirali su naglim razvojnim skokom što ga je Bjelovar doživio u gospodarskom, demografskom i prostornom razvoju. Broj stanovnika Bjelovara između 1869. i 1900. gotovo se udvostručio. Tako je grad 1880. godine imao 3443 stanovnika, 1890. godine 4135 da bi 1900. broj stanovnika iznosio čak 4889¹⁴. Nikada se do tada u Bjelovaru nije gradilo takvim intenzitetom kao u dva posljednja desetljeća 19. stoljeća. Između 1888. i 1901. godine izgrađeno je 137 novih kuća i dograđeno 117 postojećih objekata. Do najveće prekretnice u prostornom razvoju grada dolazi 1892. godine. Do tada se u prosjeku gradilo četiri do pet, a od 1892. godine 11 do 20 novih kuća godišnje. Najviše se gradilo upravo 1892. godine, kada je izgrađeno čak 15 novih kuća i dograđeno 12 velikih postojećih objekata¹⁵. Osim razvoja upravnih funkcija grada najveći poticaj izgradnji svakako je bio i njegov gospodarski razvoj. Već 1872. godine otvorena je podružnica Gradske štedionice Narodne banke iz Zagreba. Od novčarskih zavoda u Bjelovaru su djelovali još Srpski kreditni zavod, Hrvatsko seljačko gospodarstvo, Udruženje trgovaca i industrijalaca, Obrtnička konzumno-produktivna zadruga te Županijska štedionica utemeljena 1895. godine. Prvo hrvatsko dioničko društvo za promet i preradu sirovina, osnovano 7. studenoga 1879. godine, obuhvaćalo je rudnik ugljena u Trojstvu (Mišulinovac), pilanu u Bjelovaru te dva paromlina u kojima je radilo sedamdesetak radnika. Osim proizvodnje rastao je i trgovački promet. Godine 1896. u bjelovarskom je kotaru registrirana 81 trgovina, a od toga ih je 49 bilo u Bjelovaru.¹⁶

---

¹² Zbornik zakona i naredaba Za Hrvatsku i Slavoniju, god. XVII, broj 39 iz 1874. godine.

¹³ Usp. Fond Županijskog / okružnog suda Bjelovar, Državni arhiv u Bjelovaru.

¹⁴ Usp. *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I*, Zagreb, 1905.: Stanje žiteljstva, str. 4.

¹⁵ Usp. "Građevni razvitak grada Bjelovara", *Tjednik Bjelovarsko-križevački*, br. 27 iz 1901.

¹⁶ Usp. *Izvještaje Trgovačke komore Zagreb za 1896. godinu*.

Razvoj Bjelovara nakratko je usporio katastrofalni potres 9. studenoga 1880. U potresu su najviše stradale povijesne građevine. Neke od najistaknutijih bjelovarskih građevina, kao što su crkva sv. Terezije te pravoslavna crkva sv. Trojice, danas imaju izgled koji su dobile obnovom nakon potresa. Iako je ošteti mnogo povijesnih građevina te na taj način osiromašio grad, potres je potaknuo obnovu i još bržu izgradnju grada.

Zbog mnogih zemljišno-posjedovnih promjena te vrlo intenzivne izgradnje grada provedena je 1892./93. nova katastarska izmjera Bjelovara. Izmjeru je obavio gradski inženjer Srećko Smočinski. Kao rezultat izmjere nastao je rukopisni katastarski plan "Kraljevski slobodni grad Belovar" u mjerilu 1:2 880¹⁷. Katastarski plan iz 1892./93. prikazuje razvojne promjene što ih je Bjelovar doživio nakon razvojačenja i proglašenja slobodnim kraljevskim gradom. Gustoća izgrađenosti gradske jezgre i dalje se povećava. Taj je trend osobito prisutan u rubnim blokovima gradskog središta s najviše slobodnih građevnih površina. Stambena izgradnja i dalje je bila najjača u zapadnom dijelu grada te na sjeveru današnje Mihanovićeve ulice. Pod razvojnim utjecajem lokacije sajmišta nastavile su se izgrađivati današnja Kranjčevićeva i Bogovićeve ulica, Zagrebačka cesta te novoutemeljena Plavnička ulica, današnja Ulica don Frane Bulića i današnja Ulica Bogoslava Šuleka.

Detalniji uvid u funkcionalnu strukturu gradske jezgre omogućuje podatak o načinu korištenja objekata naveden u legendi plana, pri čemu autor razlikuje objekte vojne uprave (žuta boja), objekte kraljevskog domobranstva (crvena), zemaljske političke uprave (tamnoplava), općinske (crna), financijske (zelena), pravosudne (siva) i privatne stambene objekte (bijela boja). Na temelju toga možemo vidjeti da se, iako gradsko središte već odavno nije prostor najdinamičnije izgradnje grada, javni objekti sa središnjim funkcijama još uvijek smještaju i grade gotovo isključivo u gradskoj jezgri. Tako se najveći dio novogradnji u gradskom središtu odnosi upravo na izgradnju pojedinih javnih institucija. Godine 1877. na uglu Strossmayerove i Kačićeve izgrađen je prvi židovski hram¹⁸. U današnjoj ulici Josipa Jurja Strossmayera 1889. godine otvorena je Narodna štediona, a na uglu današnjih ulica Ivana Trnskoga i Ante Starčevića izgrađena je 1890. nova jednokatnica Djevojačke učione. Osim najužega gradskog središta jedna od najprivlačnijih zona izgradnje reprezentativnih javnih objekata postaje uređeno Šetalište Marije Valerije (danas Ivše Lebovića), gdje će uz zgradu Kraljevskog sudbenog stola 1894. biti izgrađena zgrada Kotarskog

---

¹⁷ Kraljevski slobodni grad Belovar, gradski inženjer Srećko Smočinski, 1:2 880.-Belovar; 1892./93.- Rukopisni plan: u boji; 95x95 cm. Gradski muzej Bjelovar, sign. 707

¹⁸ Tada utemeljena Židovska općina, kojoj je na čelu bio poznati bjelovarski knjižar i tiskar Jakob Fleischmann (1850.-1902.), imala je u vrijeme svoga osnutka 127 članova. O izgledu ovog malog hrama danas se zna vrlo malo. Jedan od rijetkih tragova njezina izgleda je crtež gradskog mjernika Smočinskog iz 1901. godine (*Medar, 1998a; 129*).

suda (u vrijeme nastanka ovoga plana Kotarski sud još se uvijek nalazio na uglu današnje Trumbićeve i Ulice Matice hrvatske).

Najveći dio javnih objekata gradske jezgre još su uvijek objekti vojne uprave u koje su ubrojeni i časnički stanovi (označeni žutom bojom). U samom središtu grada 1893. godine smještene su tri vojarne – velika vojarna na glavnom trgu, vojarna na današnjem Trgu Hrvatskoga sokola te rezervistička vojarna na Trgu A. G. Matoša. Ako tom broju dodamo i objekte domobranske vojske (crveno) i novosagrađenu Filipović - vojarnu uz današnju Franjevačku ulicu, dobivamo jasnu sliku o važnosti vojnih funkcija u razvoju Bjelovara i nakon njegova razvojačenja (pri popisu stanovništva 1890. godine u gradu je popisano 1251 vojnik!)¹⁹.

Objekti gradske uprave (označeni crno) uglavnom su smješteni duž istočne strane glavnoga gradskog trga, gdje se nalazi i gradska vijećnica. Objektima gradske uprave pripadala je i velika zgrada Gradskoga financijskog ravnateljstva u Ulici Petra Zrinskog, gradska ubožnica u Kutnoj ulici (danas V. Frajtića) kao i već spomenuta nova vojarna te svi školski objekti u gradu. Najveći objekt političke uprave (označeno plavom bojom) bila je zgrada Kraljevske županijske uprave s istočne strane glavnog trga. Stanovi župana i podžupana nalazili su se sa sjeverne strane glavnoga gradskog trga. Financijski objekti su Porezni ured i Kr. financijsko ravnateljstvo u Ulici Ivana Viteza Trnskog (Slukan Altić, 2003; 65-66).

Potres koji je pogodio Bjelovar 1880. godine ošteti je više povijesnih spomenika uključujući obadvije bjelovarske župne crkve. Osobito je zbog svoje starosti stradala crkva sv. Terezije pa se nakon potresa uvelike raspravljalo treba li graditi novu crkvu ili obnoviti postojeću²⁰. Godine 1886. odlučeno je da se obnovi postojeći objekt. Posao obnove povjeren je znamenitom arhitektu Hermanu Bolléu koji je nakon potresa radio i na obnovi zagrebačke katedrale.

Razvojačenje Varaždinskoga generalata za Bjelovar nije značio gubitak njegovih vojnih funkcija. Bjelovar je i dalje zadržao status grada s važnim vojnim funkcijama. Najveći dio nekadašnjih vojnokrajinskih zgrada u gradskom središtu i dalje je imao vojnu namjenu. Čak tridesetak objekata koristila je vojna uprava. Velika gradska vojarna u Mihanovićevoj ulici izgrađena je nakon ukinuća Vojne krajine 1888. godine. Vojni značaj Bjelovara i njegove okolice i nakon razvojačenja potvrđuje činjenica da je car Franjo Josip, iako je posjetio grad uoči razvojačenja 11. ožujka 1869. godine, u društvu prijestolonasljednika Rudolfa, nadvojvoda Vilima, Josipa i Otta te budućega engleskog kralja Eduarda VII., ponovno posjetio Bjelovar 12. rujna 1888. godine. Tom

---

¹⁹ Usp. "Popis žiteljstva", *Tjednik Bjelovarsko-križevački* od 17. siječnja 1890.

²⁰ Ideju o gradnji nove crkve zastupao je odvjetnik dr. Ivan Ružić (*Kožul*, 1999.; 524).

je prigodom pregledao vojne objekte u gradu te bio nazočan na vojnim vježbama u Rači i Drljanovcu.

Krajem 19. stoljeća osobita se pozornost pridaje hortikulturnom uređenju grada. Počinje djelovati Društvo za poljepšanje grada koje predvodi mnoge akcije uređenja vrtova, drvoreda, šetališnih staza i klupa za odmor. To je društvo 1894. godine postavilo u središte bjelovarskog parka meteorološki stup na kojem su građani mogli pratiti vremenske promjene u svome gradu, ali i u čitavoj Europi²¹. Iste godine posađen je i drvored akacija od Weissove kuće do kolodvora te duž čitave Gundulićeve ulice²². Nastavilo se i s uređenjem Promenade s drvoredima sve do sajmišta. Katastarski plan iz 1892./93. prvi put prikazuje još jednu hortikulturnu površinu grada. Uz današnju Ulicu Matije Gupca krajem 19. stoljeća uređena je zelena površina pod nazivom Gaj Franje Josipa. O osnutku tog nasada zna se vrlo malo. Nastao je nakon razvojačenja grada na gradskom zemljištu neposredno uz posjede Đure Vojnovića i nekadašnje nasade dudova svilca koji su se nalazili s njegove zapadne strane. Gaj Franje Josipa bio je najveća uređena zelena površina na području grada. Naziv se zadržao do početka 20. stoljeća, kada se po Ulici Matije Gupca, koja je omeđivala njegov istočni rub, područje počinje nazivati Visočina Matije Gupca, da bi se nakon početka gradnje vojarne na Vojnoviću prostor Visočine uklopio u kompleks vojne izgradnje te nestao iz fizionomije grada. Otada se čitava padina iznad Zagrebačke ceste naziva jednostavno – Vojnović.

Jedan od ograničavajućih čimbenika bržeg rasta grada postali su neriješeni komunalni problemi. Grad se još uvijek rasvijetljavao plinskim svjetiljkama koje su se ručno palile i gasile svaki dan (položaj svjetiljki na tom je planu označen crvenim točkama). Najbolje je bio osvijetljen glavni gradski trg. U parku je postavljeno osam svjetiljki te po jedna na svakom uglu sporednih ulica i glavnog trga, ukupno njih 18. Na području gradske jezgre svjetiljke su postavljane najčešće na uličnim uglovima. Duž sjeverne i južne polovice sajmišta bilo je postavljeno ukupno 14 svjetiljki. Udaljavajući se od gradskog središta rasvjeta je bila sve oskudnija pa su tadašnja Zagrebačka i Đurđevačka cesta bile osvijetljene samo u svom ishodišnom dijelu. Gradska rasvjeta, i ulična i ona u kućama, postala je jedan od najvažnijih razvojnih

---

²¹ Stup je postavljen tako da svaka strana gleda točno na određenu stranu svijeta. Na sjevernoj strani nalazio se termometar, na zapadnoj strani sat koji je usporedno pokazivao srednjoeuropsko vrijeme po kojem su se trebali ravnati pošta i željeznica te bjelovarsko mjesno vrijeme. Na južnoj strani stupa nalazila se karta Europe na kojoj je bilo naznačeno kakvo je vrijeme bilo u europskim gradovima prethodnog dana. Na istočnoj strani stupa nalazio se higrometar (vlagometar) i barometar (tlakomjer). Usp. članak "Meteorološki stup", objavljen u *Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom* od 22. prosinca 1894.

²² Usp. članak "Poljepšanje grada", objavljen u *Tjedniku Bjelovarsko-križevačkom* od 24. ožujka 1894.

problema grada pa u tadašnjim novinama sve češće nalazimo apele građana upućene gradskim vlastima kako bi se riješio taj problem. Osim rasvjete problem je bila i vodoopskrba. Iako je Bjelovar bio okružen obiljem vode, javna opskrba i dalje se obavljala isključivo iz javnih zdenaca (na planu označeni crnim točkama). Iako se broj zdenaca iz godine u godinu povećavao, nakon što je Zagreb 1878. godine dobio vodovod, apeli Bjelovarčana za rješavanjem vodoopskrbe bili su sve glasnjiji.

Nakon razvojačenja probudio se i društveni život grada. Osim Hrvatske čitaonice, kao glavnoga kulturnog okupljališta Bjelovarčana, sve važniju ulogu u kulturnom životu imala su pjevačka i sportska društva. Već 1870. godine osniva se Hrvatsko građansko streljačko društvo, 1873. godine hrvatsko pjevačko društvo "Dvojnice" te Vatrogasno društvo, a od 1887. godine djeluje i Pjevačko društvo hrvatskih obrtnika i radnika "Graničar" (od 1902. godine "Golub"). Razvija se i tiskarska i izdavačka djelatnost. Prva bjelovarska tiskara i knjižara otvorena je 1875. godine u Preradovićevoj ulici. Njezin je vlasnik bio Jacob Fleischman. Tu je knjižaru 1903. godine preuzeo poznati bjelovarski knjižar Lavoslav Weiss. Već 1885. osnovana je i druga knjižara u gradu. Bila je to knjižara, knjigovežnica i tiskara Adolfa Kolesara u kojoj su 1890. godine tiskane i prve bjelovarske novine – Tjednik bjelovarsko-križevački kojemu je urednik bio Milan Rojc, Bjelovarčanin i zastupnik u Hrvatskom saboru.

Zahvaljujući mnogim novim upravnim funkcijama Bjelovara, napredovao je i gospodarski život. Zbog povećanih potreba za građevnim materijalom, uvjetovanih naglom izgradnjom grada, jedna od glavnih gospodarskih grana postaje ciglarstvo. Devedesetih godina 19. stoljeća na području grada djeluje čak pet ciglana. Kako je za proizvodnju pečenja cigli potrebna voda, ciglane su redovito smještane u blizini bjelovarskih potoka. Gradska ciglana nalazila se sjeverno od Gaja Franje Josipa, u blizini potoka Jelinac. Sa sjeverne strane današnje Ulice Željka Sabola, na prostoru današnje osnovne škole, nalazila se ciglana Omčikus. Još su tri ciglane radile u zaleđu sajmišta – ciglana Kušević, ciglana Dri i ciglana Mark. Te su ciglane bile smještene uz tok potoka Borinca, sada poznatiji pod imenom Ciglenski potok.

Osim građevne industrije razvija se i proizvodnja prehrambenih proizvoda. Obrti i manji proizvodni pogoni, osnovani na području grada krajem 19. stoljeća, činit će osnovu industrijskog razvoja Bjelovara tijekom 20. stoljeća. Dragutin Wolf registrirao je 11. studenoga 1892. svoju pekaru u kojoj će 1905. proširiti svoju proizvodnju, a nakon I. svjetskog rata ona prerasta u Tvornicu keksa, današnji "Koestlin". Napreduje i tradicionalna mljekarska proizvodnja koja će kasnije prerasti u bjelovarsku "Sirelu". Josip Svoboda već 1887. osniva mesarsko poduzeće koje će 1913. postati Prva bjelovarska tvornica suhomesnatih proizvoda (Blažeković, 1985; 23). Trgovački promet se također pojačao. Zbog okolice u kojoj su se stanovnici bavili poljoprivredom, glavni predmeti trgovine bili su proizvodi zemljoradničkog gospodarstva. Daljnji razvoj trgovine potaknut je jačanjem sajmišnih funkcija grada.

Naime, osim godišnjih i mjesečnih sajмова 1873. godine uvedeni su i tjedni sajmovi (Medar, 1999, 27). Trgovački promet poticao je i razvoj ugostiteljskih usluga pa su 1906. godine na području grada radile čak 52 krčme (Blažeković, 1985; 26).

Željeznica, koja će 1894. godine Bjelovar povezati s Križevcima i Zagrebom, još će više potaknuti trgovački promet i gospodarsku proizvodnju na bjelovarskom području. Gospodarska i prometna integracija s građanskom Hrvatskom označila je jednu od najvažnijih prekretnica u razvoju grada i omogućila Bjelovaru da zadrži ulogu jednoga od najvažnijih gradskih središta središnje Hrvatske. Tako je Bjelovar prošao dug put, od vojnokrajiške utvrde do slobodnoga kraljevskog grada.

Literatura

- Blažeković, Stjepan (1985.): Bjelovar. SIZ kulture Bjelovar
- Buturac, Josip (1970.): Povijest rimokatoličke župe Bjelovar. Rimokatolički župski ured Bjelovar
- Gerić, Božidar (1994.): Prilozi za povijest osnutka i razvoja grada Bjelovara. Bjelovarski zbornik, br. 4-5, Bjelovar, str. 75-84.
- Kaser, Karl (1997.): Slobodni seljak i vojnik, knjiga I: Rana krajiška društva (1545-1754), knjiga II: Povojačeno društvo (1754.-1881.). Naprijed, Zagreb
- Kolar-Dimitrijević, Mira (2002.): Podravsko svilarstvo do 1868. godine. Časopis *Podravina*, br. 2, Koprivnica, str. 86-98.
- Korenčić, Mirko (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971. Republički zavod za statistiku SRH i JAZU, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb
- Kožul, Stjepan (1999.): Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja. Zagreb
- Kramberger, Ernest (1886.): Kr. i slob. grad Bjelovar (slika s nacrtom). Ilustrirani hrvatski pučki koledar, Bjelovar
- Medar, Mladen (1985a): Uvod u proučavanje prošlosti bjelovarske knjižnice/ uz 150. obljetnicu Narodne knjižnice "Petar Preradović" u Bjelovaru/, god. I, br. 1, Bjelovar, str. 20-23.
- Medar, Mladen (1998a): Židovske bogomolje u Bjelovaru. Pučki kalendar Županije bjelovarsko-bilogorske. Bjelovar 1998., str. 129-130.
- Medar, Mladen (1999.): Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije. Bjelovar. Bjelovarski sajam d.o.o. i Gradski muzej Bjelovar
- Pavličević, Drago (ur.) (1984.): Vojna krajina: povijesni pregled – historiografija - rasprave. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
- Slukan Altić, Mirela (2003.): Povijesni atlas gradova: Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar i Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

- Strugar, Vladimir (1994.): Bjelovarsko školstvo u 18. i 19. stoljeću. *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, br. 4-5, str. 19-30.
- Strugar, Vladimir (1996.): Bjelovarsko-bilogorska županija. Bjelovar
- Valentić, M. (1984.): Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790.-1881. U knjizi: Pavličević (1984.), str. 57-91.
- Valentić, Mirko (1981.): Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881. Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Kraljevski zemaljski statistički ured Zagreb, 1905.

The development and building of Bjelovar in cartographic sources: from a military fort to a free royal city

Summary

Thanks to its distinguished place in Croatian history, the town of Bjelovar has been the subject of many cartographic outlines during the 250 years of its existence, which faithfully witnesses its historical continuity and strong cultural identity. Bjelovar was mentioned in cartographic sources for the first time in 1639, 117 years before its founding. Since then, based on many cartographic sources, we can follow its development from a military fort to a free royal city or, in other words, until nowadays, when Bjelovar is an administrative, economy and cultural centre of the Bjelovar-Bilogora County. Because of its exceptional historical role as the headquarters of Varaždin military border, being the County seat, we can follow Bjelovar in detail from the first years of its existence until today. The above mentioned sources enable us to see the outlook and structure of the town, its construction and expansion, the rising of its economy, infrastructural problem solving, and its connection with the surroundings and every day life of its citizens.

Because of all that is mentioned above, the cartographic outlines of Bjelovar are an unavoidable historical source, which testifies on its development and rich cultural heritage, which needs to be preserved for future generations as an important piece of common heritage. From these you can clearly see what is the cultural and historical identity of this city, which should be a starting point for conservation protection and future development plans. A scientific analysis of the mentioned cartographic resources confirms that Bjelovar has already been a part of European history and cultural heritage for a long time. This paper is the author's attempt to collect all the cartographic resources for the history of Bjelovar and, by their scientific analyses, contribute to new findings on the historical development of Bjelovar and historical-geographic conditions of its development.

Keywords: Bjelovar, building of the town, historical geography, urban development.

Autorica: Doc. dr. sc. Mirela Slukan Altić
Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"
Marulićev trg 19
10 000 Zagreb
mirela.altic@zg.htnet.hr